

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील दगडाबाई शेळके यांचे योगदान

विजय पांडे

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय
फुलंब्री जि. छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना:

भारतावर अनेक वर्षे राज्य केल्यानंतर ब्रिटिशांच्या जेव्हा लक्षात आले की भारतावर आपल्याला जास्त काळ राज्य करता येणार नाही तेव्हा त्यांनी आपण भारत सोडल्यानंतर भारत अखंड कसा राहणार नाही या दृष्टीने प्रयत्न केले. त्याचाच परिणाम म्हणून पाकिस्तानची निर्मिती झाली. त्याचबरोबर त्यांनी संस्थानिकांनाही स्वतंत्र निर्णय घेण्याची मुभा दिली. हैदराबादच्या निजामाने स्वतःचे स्वतंत्र राष्ट्र घोषित केले. त्याला निजामाच्या हैदराबाद संस्थानातील जनतेने विरोध करून भारतात सामील होण्यासाठी निजामविरोधी लढा उभारला. त्यात वेगवेगळ्या वर्गांचा समावेश होता. जसे की शिक्षित, सर्वसामान्य, महिला या होत. महिलांचाही निजामविरोधी लढ्यामध्ये सक्रिय सहभाग राहिलेला दिसून येतो. दगडाबाई शेळके हे एक त्यापैकीच नाव. या शोधनिबंधामध्ये दगडाबाई शेळके यांचे हैदराबाद स्वतंत्रसंग्रामातील योगदान अभ्यासले आहे.

15 ऑगस्ट 1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले खरे. परंतु भारताची फाळणी होऊन दोन राष्ट्र निर्माण झाली. पाकिस्तानचा भाग भारतापासून वेगळा झाला. त्यातही त्याचे पूर्व पाकिस्तान व पश्चिम पाकिस्तान असे दोन प्रकारे विभाजन झाले. त्याचबरोबर स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील जवळपास 600 संस्थानांना भारतात सामील व्हायचे की पाकिस्तानमध्ये सामील व्हायचे याचे तर स्वातंत्र्य देण्यात आले परंतु जर या दोन्ही देशांमध्ये सामील व्हायचे नसेल तर ते स्वतः स्वतंत्र राहू शकतात अशा प्रकारची भूमिका तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने घेतली होती. या तत्त्वानुसार अनेक संस्थानिक स्वतंत्र झालेल्या भारतात सामील झाले. काही पाकिस्तान मध्ये सामील झाले. परंतु मोजके संस्थानिक असे होते की जे ना भारतात सामील व्हायला तयार होते ना पाकिस्तान मध्ये सामील व्हायला तयार होते. ते स्वतःचे वेगळे राष्ट्र निर्माण करू इच्छित होते. सध्याच्या मराठवाड्यावर राज्य असलेल्या निजामाच्या हैदराबाद संस्थानाने स्वतःला वेगळे राष्ट्र म्हणून घोषित केले. मराठवाड्याच्या बाजूलाच लागून असलेले मनमाड हे स्वतंत्र भारतात होते, तर विदर्भ हे ही स्वतंत्र भारतात होते. त्यामुळे मराठवाड्याच्या आजूबाजूला स्वातंत्र्य उपभोगत असलेले भारत या नवीन राष्ट्राची जनता होती. मात्र मराठवाड्यावर पूर्वीपासून निजामाचे राज्य असल्याने मराठवाड्यातील जनता मात्र पारतंत्र्य भोगत होती.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यापासून प्रेरणा घेऊन हैदराबाद संस्थानात अगोदरच निजामसत्तेविरोधात जनचळवळ सुरू झालेली होती. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली हा लढा उभारला जात होता. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली मराठवाड्याचे नेतृत्व गोविंदभाई श्राफ यांच्याकडे होते. स्टेट काँग्रेसच्या माध्यमातून हा लढा लढला जात होता. ज्या पद्धतीने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात भारतीय राष्ट्रीय सभा जनचळवळ उभारून वेगवेगळ्या मार्गाने लढा देत होते त्याच पद्धतीचा स्टेट काँग्रेसचा लढा होता. त्याचबरोबर भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी सशस्त्र मार्गाने लढणाऱ्या क्रांतिवीराप्रमाणेच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातही सशस्त्र लढा सुरू होता. पाश्चात्य शिक्षणाची कास नाही, भौतिक विकास नाही, स्वातंत्र्य नाही अशा अवस्थेत जगणाऱ्या लोकांवर रझाकारांनी सुरू केलेल्या अत्याचारांमुळे हैदराबाद संस्थानातील जनता अतिशय त्रस्त झालेली होती. परिणामी निजाम सत्याविरुद्धचा क्षोभ दिवसेंदिवस वाढत चालला होता. या लढ्यात आता उच्चशिक्षितांबरोबरच सर्वसामान्यांचाही सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला होता. भोकरदन तालुक्यातील कोलते टाकळी व कोलते पिंपळगाव या परिसरामध्ये जो निजाम सत्तेविरुद्ध लढा झाला त्यामध्येही सर्वसामान्यांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असलेल्या दिसून येतो.

कोलते टाकळी व कोलते पिंपळगाव ही गावे त्या काळातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील भोकरदन, सिल्लोड, जालना व औरंगाबाद यांच्या मध्यभागी येत असे. या सर्व भागावर निजामाची सत्ता होती. त्यामुळे या भागाच्या आसपास हसनाबाद, वडोदबाजार, लाडसावंगी येथे निजामाच्या पोलीस चौकी होत्या. या पोलीस चौक्यांवर पोलिसांबरोबरच रझाकारांचेही अस्तित्व असे. या रझाकारांची या भागातील जनतेवर दहशत आणि दडपशाही वाढली होती.. दहशतीच्या जोरावर आपण सामान्य जनतेला दडपून टाकू ही भूमिका या काळातील सत्ताधीशांची आणि त्यांच्या अधीन कार्य करणाऱ्या लोकांची असलेली दिसते. या भागातील आंदोलनाची सुरुवात याच भूमिकेतून झालेली दिसते. निजामाच्या सैन्याने ज्यामध्ये पोलीस व रझाकार हे होते, त्यांनी पिंपळगाव कोलते गावाजवळील सावखेडा या गावी जाऊन सर्वसामान्य लोकांचे बोकड पकडून ते कापले व भोजनाचा बेत केला. ही बातमी इतर गावातही पोहोचली तेव्हा इतर गावातले लोकही तेथे जमले आणि त्यांनी संध्याकाळच्या वेळेला बोकडाच्या कंदोरीवर ताव मारण्याच्या तयारीत असलेल्या निजामाच्या सैन्यावर गोफणीच्या साह्याने दगड गोट्याने मारा केला. त्यामुळे सैन्यात गोंधळ निर्माण होऊन पळापळ झाली व त्यांना तेथून निघून जावे लागले. परंतु दुसऱ्या दिवशी त्यांनी आणखी कुमक मागून सावखेडा गावावर हल्ला केला. परंतु गावकऱ्यांनीही हल्ला होणार या दृष्टीने तयारी करून ठेवलेली असल्याने निजाम सैन्याला जोरदार प्रत्युत्तर दिले. त्यामुळे निजाम सैन्याला परत जावे लागले. परंतु यात दाजीबा म्हस्के यांचा मृत्यू झाला. या घटनेनंतर या परिसरातील सर्व गावांमध्ये वातावरण तापू लागले व निजामविरोधी चळवळीमध्ये लोकांचा सहभाग वाढू लागला.

या भागातील चळवळीचे नेतृत्व बाबुराव जाधव यांच्याकडे होते. त्याचबरोबर लक्ष्मीनारायण जयस्वाल, डॉ. देविदासराव धामणगावकर, बन्सीकाका पटेल, बापूसाहेब कुलकर्णी उर्फ बुट्टेखा, संपत नाईक भिल्ल, श्रीराम कमोद, माधवराव लोहार, दगडाबाई शेळके यांच्याकडेही नेतृत्वाची धुरा होती.

हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचा सहभाग असला तरीही तो अल्प प्रमाणात होता. भोकरदन तालुक्यातील स्त्रियांचा सहभाग तसा नगण्यच. मोजक्यात स्त्रिया हैदराबाद लढ्यात सहभागी झालेल्या दिसून येतात. त्यापैकी दगडाबाई शेळके व भागाबाई गोसावी या होत. 'घेऊन हाती तलवार, विजयी आम्ही होणार' असे म्हणणाऱ्या दगडाबाई शेळके प्रत्यक्ष हातात तलवार व बंदूक निजामाच्या सैन्याशी लढल्या. दगडाबाई शेळके यांचा जन्म कोणत्या टाकळी येथे भिमाजी पाटील काकडे व यमुनाबाई यांच्या पोटी झाला. तत्कालीन कालखंडामध्ये ग्रामीण भागात जन्मतारीख लिहिण्याची पद्धत माहीत नसल्यामुळे त्यांच्या जन्माविषयी माहिती मिळत नाही. दगडाबाईंचे औपचारिक शिक्षण काहीही झालेले नव्हतं. तरीही त्या बाराखडी वाचणे, हरिपाठ वाचणे व स्वाक्षरी करणे कामे करत असत. वडील शेतकरी असल्यामुळे लहानपणापासून त्या शेतात जात असत. पुढे लहानपणातच वडिलांचे छत्र हरपले. आईचं रागावलो फारसं मनावर न घेता झाडावर चढणे, विहिरीवर पोहणे, मुलांबरोबर पळणे हे त्यांचे आवडीचे छंद बनले. त्या वयाच्या विसाव्या वर्षी हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाल्या. या स्वातंत्र्य सहभागी होण्यासाठी त्यांना जी प्रेरणा मिळाली ती म्हणजे कोणते टाकळी येथील हरिभाऊ ब्राह्मण यांच्यामुळे. हरिभाऊ त्यांना संध्याकाळी गोष्टी सांगत असत. त्यात शिवाजी महाराज कसे लढले, स्वतंत्र भारतात काय घडामोडी घडत आहेत याविषयीची माहिती सांगत असेल. त्यामुळे या स्वातंत्र्यलढ्याविषयी गोडी निर्माण झाली व पुढे हैदराबादच्या निजामाच्या विरोधातील स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाल्या. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यांचा विवाह बदनापूर तालुक्यातील धोटेकर गावातील देवराव पाटील शेळके या शेतकरी तरुणाशी झाला. दगडाबाईंचं स्वच्छंद वागणं, माहेरची ओढ यामुळे त्यांचे मन सासरला रमत नव्हते. दगडाबाईंनी एकदा जांबिया विकत घेतला.पोलिसांच्या जातीत तो सापडला. दगडाबाईंच्या सासूंनी पैसे भरून त्यांची सुटका केली. परंतु ही बाई जर गावात राहिली तर निजामी संकट नेहमी आपल्यावर राहिल, म्हणून हिला माहेरी पाठवावे असा सल्ला गावकऱ्यांनी दिला. तेव्हा त्या पुन्हा कोलते टाकळीला माहेरी आपल्या भावाकडे आल्या. त्यांचे पती देवराव शेळके यांनी दुसरा विवाह करून दगडाबाईंना सवत आणली. देवराव शेळके यांच्या दुसऱ्या विवाहाने दगडाबाई खचल्या नाहीत.

माहेरी आल्यानंतर दगडाबाई शेळके यांचा संपर्क हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांशी येऊ लागला. नारायण गोसावी यांनी दगडाबाईंना तलवार, जांबिया, पिस्तूल ही शस्त्रे चालविण्याची प्रशिक्षण दिले. दगडाबाई आता भाषणेही द्यायला

लागल्या. एकदा त्यांनी वडोद बाजार येथे लेव्हीच्या विरोधात भाषण दिले. निजामाचे अन्याय अत्याचारी सरकार हाणून पाडा अशा घोषणा दिल्या. तिथून एका तलाठ्याच्या घरी गेल्या. लगेच त्यांचा पाठलाग करत पोलीसही ते पोहोचले. प्रसंगावधान राखून तलाठ्याने चिंध्याचे पातळ नेसायला देऊन मागच्या दाराने काढून दिले. त्यामुळे अटक होऊ शकली नाही.

झेंडा सत्याग्रहातील सहभाग:

सावखेडा व कोलते पिंपळगाव येथे या परिसरातील लोकांनी निजामाच्या पोलीस व रझाकारांशी जो लढा दिला होता, त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास दुणावला होता. यामुळे हैदराबाद मुक्तीलढ्यात तरुणांचा सहभाग वाढायला लागला होता. याच कालावधीमध्ये या परिसरामध्ये स्वतःच्या घरांवर व सरकारी कार्यालय तसेच पोलीस ठाणे यांच्यावर भारतीय ध्वज लावण्याचा कार्यक्रम या स्वयंसेवकांनी हाती घेतला. या परिसरामध्ये हसनाबाद येथे निजामाची पोलीस चौकी होती. या पोलीस चौकीवर झेंडा लावण्याची जबाबदारी विठ्ठल गणपती, बाबुराव बाळा नाईक, विनायक श्रीपत सोळंके यांच्याकडे देण्यात आलेली होती.. हसनाबादच्या या पोलीस स्टेशन जवळच एका ब्राह्मण व्यक्तीचे घर होते. त्या घरी हे सगळेजण जमले. तेथून हसनाबाद पोलीस ठाण्याची पूर्ण पाहणी केली. रात्र झाल्यानंतर गस्तीवर असणाऱ्या पोलिसांची नजर चुकून पोलीस चौकीवर झेंडा लावून हे सर्वजण तेथून पसार झाले. हसनाबाद पोलिसांच्या लक्षात हा प्रकार सकाळी आला. तेव्हा निजामी पोलीस चिडून उठले. त्यांनी परिसरातील लोकांची धरपकड करण्याचे सत्र चालू केले. हसनाबादचा जो प्रमुख होता त्याला पकडून तुड्याशिवाय हे घडू शकत नाही म्हणून मार दिला. परंतु शेवटपर्यंत हसनाबाद पोलीस चौकीवर ध्वज फडकवणारे सत्याग्रही पोलिसांना सापडले नाही. याचवेळी कोणते टाकळी येथेही झेंडे लावण्यात आले. हे झेंडे पाहून गावातील दगडाबाई शेळके या महिलेनेही आपल्या घरावर झेंडा लावला. स्वतंत्र भारताचा हा लावलेला ध्वज निजामाच्या पोलिसांनी काढून घेतला व ते पिंपळगावला गेले. तेव्हा दगडाबाई शेळके ह्या काही कार्यकर्त्यांसह पिंपळगाव ला गेल्या व त्यांनी त्या पोलिसांवर दबाव आणून त्यांनी आपला झेंडा परत मिळवला.

जंगल सत्याग्रहातील सहभाग:

दगडाबाईंनी जंगल सत्याग्रहातही हिरीरीने सहभाग घेतला. बाबुराव जाधव, देविदास धामणगावकर, आगाजी कोलते या सहकाऱ्यांबरोबर जंगलात जाऊन दोन तीनशे शिंदेचे झाडे एका रात्रीत त्यांनी तोडून काढली होती. तत्कालीन कालखंडामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने दिवसरात्र स्वातंत्र्यलढ्यासाठी लढणे ही बाब असामान्य होती. दगडाबाई स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाल्या तेव्हा त्यांचा पेहराव टोपी, पॅन्ट, पोट, बूट असा करून त्या परेडमध्ये सहभागी होत असत.

नांदखेड्याचा संघर्ष:

कोलते टाकळी, कोलते पिंपळगाव परिसरातील लोकांचा निजामविरोधी लढा, सावखेडा व पिंपळगाव कोलते येथे निजामाच्या पोलिसांचा झालेला पराभव, स्टेट काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी हसनाबाद पोलीस स्टेशन व आपापल्या घरावर लावलेले झेंडे, आणि एकूणच चळवळीचे वाढते लोन यामुळे निजामी पोलीस व रझाकार संतप्त झाले होते. स्टेट काँग्रेसचा या भागात चाललेला हा लढा संपवण्यासाठी निजामाचे सैन्य रझाकरांना सोबत घेऊन कोलते पिंपळगाव पासून पाच किलोमीटर अंतरावरील नांदखेडा परिसरात आले. तेथे त्यांनी आपला तळ स्थापन केला. या गावापासून धानोरा व कोलते टाकळी हे गावे साधारणतः दोन किलोमीटर अंतरावर आहेत. यावेळी या भागातील नेतृत्व करणाऱ्यांपैकी एक लाला लक्ष्मीनारायण जयस्वाल हे शस्त्रे आणण्यासाठी मनमाडहून नागपूरला गेले होते. त्यांनी आपली जबाबदारी बन्सी काका पटेल व संपत नाईक या दोघांवर सोपवलेली होती. त्यामुळे हे दोघे नांदखेड्याकडे लोकांना घेऊन निघाले. शेकडो लोकांच्या हातामध्ये गोफणे, काठ्या, दगडे होत्या. नांदखेड्याच्या जवळ असलेल्या एका डोंगरावर हे सर्वजण गेले. तिथून संपत नाईक भिल्ल यांनी निजाम सैन्याचा अधिकारी जो खुर्ची टाकून बसला होता त्याच्यावर नेम धरून गोळी झाडले. त्यात हा अधिकारी ठार झाला. निजाम सैन्यांनी गोळीबार व लोकांचा पाठलाग करायला सुरुवात केली. लोकांजवळ केवळ गोफणी आणि दगड, काठ्या होत्या. त्यामुळे त्यांचा निजामाच्या बंदूकधारी रजाकारांबरोबर टिकाव लागणे शक्य नव्हते. त्यांनी थोडा प्रतिकार केला परंतु नंतर डोंगरावरील सर्व कार्यकर्ते कोलते टाकळीच्या व काही कार्यकर्ते धानोराच्या दिशेने सैरावैरा पळू लागले. निजामाच्या गोळीबारात बोरगावचे सांडू न्हावी ठार झाले. त्यांचे डोके रजाकारांनी संपूर्ण गावभर फिरवून तीन

दिवस वेशीला टांगून ठेवले होते. या संपूर्ण रणधुमाळीमध्ये दगडाबाई शेळके यांचाही सहभाग होता. नांदगावच्या संघर्षानंतर कार्यकर्त्यांची धरपकड सुरू झालेली होती. ते गुप्तरीत्या काम करत होते. अशावेळी दगडाबाई शेळके त्यांना भोजन पुरवण्याचे कार्य करीत असत. याची कल्पना निजामी पोलिसांना होती. त्यामुळे त्यांनी त्यांचा शोध सुरू केला होता. एकदा त्यांना दगडाबाई सारखी मुलगी दिसली. ती दगडाबाईच आहे असे समजून तिला बेदम मार दिला. परंतु त्यांना नंतर कळाले की ती गोसाव्याची मुलगी आहे म्हणून तिला सोडून देण्यात आले. पोलिसांची धरपकड सुरू असली तरीही या भागातील ही चळवळ गुप्तरीत्या सुरूच राहिली. आणि या संपूर्ण कालावधीमध्ये दगडाबाई शेळके पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून लढल्या.

17 सप्टेंबर 1948 ला हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले. मराठवाडा निजामाच्या तावडीतून मुक्त झाला. या स्वातंत्र्यानंतर दगडाबाई शेळके पुन्हा आपल्या सासरी धोपटेश्वर या गावी गेल्या. पुढे त्या धोपटेश्वर ग्रामपंचायत पंधरा वर्षे ग्रामपंचायत सदस्य होत्या. तसेच जालना येथील पंचायत समिती सदस्य म्हणून त्यांनी दहा वर्षे कार्य केले. पुढे जालना जिल्हा परिषदेत जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून पाच वर्षे त्या कार्यरत होत्या. या कालावधीत चुकीचे कामे करणाऱ्या व वेळेत कामे न करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना त्यात धारेवर धरत असत असा अनुभव त्यांनी मुलाखतीदरम्यान सांगितला.

निष्कर्ष:

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली व स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्वाखाली संपूर्ण संस्थानांमध्ये निजामविरोधी चळवळ उभी राहिली. या चळवळीमध्ये मराठवाड्याचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. आणि या योगदानामध्ये कोलते टाकळी कोलते पिंपळगाव या परिसरातील लोकांचे योगदान महत्त्वाचे असलेले दिसून येते. त्यातही बोटार मोजता याव्यात अशा स्त्रियांचे योगदान या लढत राहिले आणि त्यामध्ये दगडाबाई शेळके ह्या अशिक्षित असताना सुद्धा सहभागी झाल्या. लढ्यातील सहभागी लोकांना त्यांनी भाकरी पुरवण्याचे काम केले, संदेश पुरवण्याचे काम केले, भाषणे देऊन प्रेरणा देण्याचे काम केले, एवढेच नव्हे तर हातात बंदूक घेऊन प्रसंगी गोळ्याही चालवल्या ही विसाव्या शतकाच्या मध्यातील ग्रामीण भागातील एक क्रांतिकारी घटना होती. या क्रांतिकारी घटनेमुळे हैदराबाद मुक्ती लढा सुकर झाला.

संदर्भसूची:

1. काळे भगवान (संपा.), 'मराठवाडा काल आणि आज', साकेत प्रकाशन, जालना, १९८६.
2. धारपुरे ज्योत्सना 'आशा झुंजलो आम्ही', साहित्य सेवा प्रकाशन, प्रकाशन वर्ष व स्थळ नाही.
3. चपळगावकर नरेंद्र, 'कहाणी हैदराबाद लढ्याची', देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रणाली लिमिटेड, पुणे, 1999
4. डेंगळे बी. एस., 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम', कल्पना प्रकाशन, नांदेड, 1998
5. देव प्रभाकर, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्राम : स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौखिक नोंदी', कुलसचिव, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, 1999
6. देशपांडे द. ग., 'संस्थान हैदराबादचे स्वातंत्र्य आणि लोकस्थिती', साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, 1998
7. देशपांडे भगवानराव, 'निजामशाहीविरोधात मराठवाड्यातील कम्युनिस्टांचा लढा', लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, 2016
8. नावंदर काशिनाथ, 'जीवावर उदार-औरंगाबाद जिल्ह्याचा स्वातंत्र्य लढा', जिल्हा स्वातंत्र्य सैनिक समिती, औरंगाबाद, प्रकाशन वर्ष नाही
9. पटेल शंकर भाई, 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1993
10. पांडे विजय, भोकरदन परिसर: एक ऐतिहासिक अध्ययन, एम. फिल. अप्रकाशित प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर, 2006.
11. भालेराव अनंत, 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, 2001

12. भालेराव शुभदा, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग', अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, 2000
13. स्वामी रामानंद तीर्थ, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी', (अनु.) देऊळगावकर वि. पां., स्वामी रामानंद तीर्थ स्मारक समिती, हैदराबाद, 1998